

УДК 378.09 (19/20)

С.М. Ситняківська,
здобувач

(Житомирський військовий інститут радіоелектроніки ім. С.П. Корольова
Національного авіаційного університету)
hng@ukr.net

РЕМІСНИЧА ОСВІТА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розкрито місце і роль ремісничої освіти в соціальному захисті неповнолітніх в Україні в XIX – на початку XX століття. Проаналізовано особливості змісту, форм та методів навчання ремеслу в закладах соціального захисту, визначено можливості подальшої соціалізації дітей, що утримувалися в притулках та виховних будинках.

Реміснича освіта як структурний компонент загальної системи освіти в XIX – на початку XX століття виконувала цілком визначену соціально-захисну функцію. Причому це стосувалося не лише соціального захисту в контексті ремесла як можливості зайняти певну соціальну нішу, отримувати певний рівень достатку і реалізовувати свій професійний статус. Соціально-захисна функція ремісничої освіти стосувалася й тих категорій дітей, які за звичайних умов не могли б реалізувати жодної з вказаних соціальних позицій з причин власної фізичної, психічної, соціальної неспроможності чи неповної спроможності.

Метою даної статті є визначення місця та ролі ремісничої освіти в системі соціального захисту дітей шкільного віку та можливості їх соціалізації в XIX – на початку XX століття.

Як наукова проблема, реміснича освіта та її історичний розвиток зайшли своє відображення в багатьох наукових дослідженнях, зокрема, Е. Днепров, В. Кларіна, О. Джуринського, Р. Доватора та ін. [1-2]. Певною мірою історія розвитку ремісничої освіти висвітлена в історико-педагогічних дослідженнях Л. Вовк, М. Левківського, Л. Медвідь, С. Сірополка та ін. [3-6]. Однак і радянська, і вітчизняна історія педагогіки більше уваги звертають на традиційну ступеневу систему освіти (початкова школа, середні навчальні заклади та вища освіта), залишаючи поза увагою ремісничі й реальні училища та ремісничі класи, що стали прообразом сучасної системи професійно-технічної освіти.

Як свідчить аналіз наукових джерел, ремісничі навчальні заклади почасти ставали єдиним засобом професійної самореалізації для дітей з функціональним обмеженнями, дітей-сиріт, безпритульних, дітей з найменш забезпечених верств населення.

Так, навчання ремеслу було одним з компонентів перебування дітей у притулках для неповнолітніх.

Вивчення історичного досвіду соціального захисту безпритульних дітей дає змогу простежити тенденції розвитку цього явища в минулому, а також визначити рівень придатності форм, методів, прийомів навчання, виховання, опіки в діяльності сучасних закладів для безпритульних в Україні.

Безпритульність як соціальне явище супроводжує розвиток будь-якого суспільства і, як відомо, стає особливою проблемою на етапах соціальних трансформацій та соціально-економічних криз. Знання тенденцій формування цього явища, а також історичного досвіду діяльності спеціальних виховних закладів для безпритульних дає можливість оцінити стан та перспективи подолання й сучасної дитячої безпритульності. Тим паче що історія цього питання вже знайшла деяке відображення у працях науковців – як минулого, так і сучасних [7-12].

Однак у науковій літературі проблема безпритульності та можливостей ремісничої освіти як засобу соціалізації таких дітей почасти розглядається в контексті соціального захисту маргінальних прошарків населення. Це дещо звучує окреслення самого феномена притулку: хоча вони й відносилися до Відомства закладів імператриці Марії Федорівни, але надавали вихованцям елементарні знання (насамперед, ремісничі та елементарної грамотності) та провадили виховну діяльність. З часів перших притулків (XIII ст.), що ґрунтувалися на засадах християнської добродітності ("голодного нагодувати, спраглого напоїти, в'язня відвідати, призріти хоча б одну людину") система опіки над безпритульними та дітьми-сиротами стала належати до "приказів громадської опіки", створених Катериною II. Олександр I відніс такі заклади до відання Міністерства внутрішніх справ. Можливо, ще й дотепер притулки та сиротинці не стали предметом пильної уваги істориків педагогіки, оскільки знаходилися поза віданням Міністерства народної освіти.

Першою формою соціальної опіки над безпритульними дітьми в Україні стали виховні будинки (XVIII – поч. XIX ст.). Вони засновувалися на пожертви місцевих громад, які отримували за відкриття виховних будинків певні пільги: наприклад, на податок з продажу гральних карт, з ігор на гроші, театрів, балів; на отримання відсотків з кредитування (якщо виховний будинок виступав кредитором) тощо. Виховні будинки звільнялися від усіх видів податків та мита, мали право відкривати фабрики, заводи, влаштовувати лотереї (в тому числі й добродітні – на розвиток цих закладів). Усі вихованці виховних будинків оголошувалися вільними громадянами, навіть якщо їх згодом віддавали на

© Ситняківська С.М., 2008

утримання в селянській сім'ї, що стало ще однією формою соціального захисту безпритульних дітей у Російській імперії. Таким чином, вихованець такого будинку міг вільно провадити професійну діяльність ремісника або бути вільнонайманим робітником, маючи для цього необхідні мінімальні ремісничі знання.

У прийомних сім'ях діти з виховних будинків залишалися до 21 року, після чого їх зараховували до "податного стану". Прийомна сім'я як засіб утримання безпритульних, підкинутих дітей та дітей-сиріт збереглася і протягом усього XIX – початку XX століть. У прийомних сім'ях діти-сироти могли отримувати ремісничі знання на засадах давнього учнівства; це були переважно знання з побутових та домашніх ремесел.

Дитячі притулки виникли в Російській імперії в першій половині XIX століття (перший – у 1837 році при Демидівському домі призріння). В організації дитячих притулків Російська імперія використовувала досвід, накопичений на той час у Європі, де перші притулки виникли ще в XVII столітті. Організацією всієї справи утримання безпритульних займалося Відомство закладів імператриці Марії, яке в 1838 р. заснувало Комітет головного попечительства над дитячими притулками, а в губерніях – попечительства про дитячі притулки цього відомства. Протягом року Комітет підготував Положення про дитячі притулки (1839). За цим документом, у притулках утримувалися безпритульні діти віком 3-10 років, зрідка – до 14 років. При цьому дітей навчали Закону Божому, читанню, письму, арифметиці, обов'язково – ремеслу та рукоділлю. Водночас дослідники відзначають, що імператриця Марія не розумілася на ремеслах і не вбачала в них якогось суттєвого виховного чи соціального значення. Тому в першій половині XIX століття склалася стійка тенденція щодо ставлення до ремісничої освіти у виховних будинках: найздібніших дітей згодом направляли до комерційних навчальних закладів, менш здібних – вчитися на писаря чи аптекаря, і найменш здібних – до навчання ремеслу. Відвідавши у 1826 році Московський виховний будинок, імператриця повеліла, що всі ремісничі навчальні майстерні разом з прибудовами було винесено за межі виховних будинків [13].

З 1847 р. при притулках стали відкривати сирітські відділення. Саме в сирітських відділеннях діти утримувалися цілодобово. При цих притулках засновувалися ремісничі класи й училища. Навчання відбувалося за програмою народних училищ [14].

Управління дитячими притулками XIX – початку XX століть покладалося на попечителя (попечительницю), директора, почесного старшину (який займався матеріальним забезпеченням життєдіяльності притулку), смотрительницю та її помічницю. Остання, фактично, виконувала обов'язки виховательки.

З 1891 року було введено нове положення про притулки, яке передбачало прийом дітей до цих закладів у віці 3-12 років і вводило нову програму навчання. У 1897 році строк перебування дітей у притулку продовжили до 16-17 років з обов'язковим навчанням певному ремеслу.

Крім Відомства закладів імператриці Марії, деякими притулками опікувалося Міністерство внутрішніх справ та православні церкви, благодійні товариства та приватні особи.

Станом на 1855 р. у Російській імперії було 365 навчальних закладів, 40 лікувальних, виховних будинків і притулків для дітей соціально незахищених прошарків. У структурі закладів громадської опіки заклади громадського призріння входили до четвертої з п'яти груп (після закладів для соціальної опіки дорослих, лікувально-медичних закладів та ін.). Однак ця група була досить численною: до неї входили дитячі притулки, нічліжні будинки, сиротинці, виховні будинки для дітей бідняків, рукодільні майстерні, спільні учнівські квартири. Загалом до поняття "притулок" на той час почасті включалися заклади не лише для безпритульних дітей, але й дітей-сиріт, а в період I світової війни – дітей-біженців та таких, що загубили своїх батьків на окупованій території [15].

Приходські притулки того часу можна умовно поділити на стаціонарні та денні. Притулок у розумінні XIX століття був закладом утримання, а не виховання чи, тим паче, надання елементарного рівня освіти. При цьому він міг існувати у двох формах – "відкритої системи", коли дітей віддавали до селянських сімей, і "закритої системи", коли вони утримувалися власне в притулку. І перша, і друга системи мали свої недоліки.

Про розвиток ремісничої освіти в закладах опіки для безпритульних дітей читаємо в одній зі статей інспектора О.О. Буксдегена про відвідання ним київського дому працьовитості, який мав при собі притулок для неповнолітніх, опублікованій у часописі "Трудовая помощь". Він відзначив, що в цьому закладі діти 7-11 років працювали в кількох ремісничих майстернях і отримували платню за свою працю, на що могли утримувати себе: "Мені показували хлопчика, що раніше ночував під парканом; тепер він знаходиться в будинку працьовитості, де, крім нього, мають притулок ще три хлопчики і троє дівчаток, зовсім безпритульні; бачив я також 16-річного хлопчика, котрий пішки прийшов з Тобольська до Києва як прочанин. Опинившись тут без будь-яких засобів і з хворими очима, він знайшов притулок у домі працьовитості, де сторожем отримує 4 руб. 50 коп. щомісяця" [16: 89].

Значне місце в системі громадського призріння надавалося дітям і підліткам, що знаходилися в місцях позбавлення волі, та неповнолітнім злочинцям: вони частіше або ставали злочинцями, будучи

первинно безпритульними, або ставали такими, виходячи з виправних закладів [9: 262-277]. Практика російського судочинства того часу призвела до того, що разом із засудженими батьками у в'язницях утримувалися їхні діти. Таким чином, попереджаючи дитячу безпритульність, суспільство, натомість, нарощувало злочинність серед дітей та підлітків. При цьому діти лише зрідка відвідували школу, роками не полишаючи в'язничних мурів, і не навчалися жодному ремеслу, не кажучи вже про основи елементарної грамотності. Про рівень їхньої адаптованості до життя в суспільстві поза в'язницею не варто й говорити. Дослідники дитячої злочинності й безпритульності визначали таку ситуацію як "вирощування злочинців коштом держави" [9: 267].

У 1910 році в Російській імперії було створено спеціальну інституцію, яка займалася такою особливою групою безпритульних дітей – Суди для неповнолітніх. Дотримуючись нормативно-правових положень про полегшення відбування покарання неповнолітнім, їх дозволяли вміщувати до виправно-трудова притулків, де малолітні злочинці отримували певний обсяг професійних навичок з найпростіших ремесел – столярного, шевського тощо.

Кожен притулок мав заснувати на ці кошти кілька стипендій для найбільш здібних вихованців з метою їх подальшого навчання після закінчення ремісничого училища при сиротинці. Адже, крім звичайних класів, при сирітському притулку можна було засновувати ремісничі училища для дітей, які залишалися у притулку після 16 років. На забезпечення ремісничих училищ виділялися кошти зі спеціальних фондів [12: 270-291].

Для вихованців, які відзначалися особливими успіхами в засвоєнні знань, притулок засновував 10-20 стипендій для їх подальшої освіти, звільняючи їх при цьому від навчання ремеслу на якому етапі цього процесу. Про це записано у Статуті: "Оскільки досвід засвідчує, що почасти в сиротинці з'являються діти з видатними розумовими здібностями, то для таких при сиротинці мають бути 10-20 стипендій, які б послужили засобом для подальшої освіти таких вихованців, при чому, до вступу до того чи іншого навчального закладу на весь час підготовки вони звільнюються від роботи в майстернях (продовження навчання таких вихованців може відбуватися у вчительських інститутах, у середніх навчальних закладах, технічних школах та інших спеціальних навчальних закладах)" [12: 281].

Метою дитячого притулку кінця XIX століття проголошувалися опіка, догляд, виховання і навчання бездоглядних, напівсиріт та повних сиріт незаможних громадян, при цьому це мали бути місцеві мешканці (за рідкісним виключенням). При притулку, як правило, засновувалося двокласне училище за програмою Міністерства народної освіти з шестирічним (шість відділень) курсом навчання; відкривалися також ремісничі майстерні. Останні виконували функцію трудового навчання і виховання, а також підготовки вихованців до майбутнього самостійного життя [12: 278-291].

Крім початкового училища і ремісничих майстерень, при дитячому притулку могли відкриватися відділення для дітей дошкільного віку (4-7 років), ясла для дітей, батьки яких перебували на поденних заробітках і не могли комусь передоручити догляд за своїми дітьми. Якщо ремісничі майстерні давали досить прибутку, а також вистачало коштів земства та місцевої влади, то міська влада могла відкривати особливі колонії для неповнолітніх, котрі відзначалися неадекватною поведінкою і не могли знаходитися у стінах закладу для опіки і догляду за дітьми. Таким чином їх ізолювали і для них визначався напівв'язничний тип утримання.

Крім двокласного училища, при притулку могло відкриватися також ремісничі, для вихованців, котрі досягли 16-річного віку. Кошти на утримання ремісничого училища були цілком добровільні. При училищі, як правило, існували такі типи майстерень: 1) майстерня з роботи по дереву – столярне, токарне, бондарне ремесло; 2) шкіряна майстерня – чоботарство, шорні роботи, виготовлення сумок тощо; 3) робота з тканиною та хутром – швацьке ремесло, виготовлення шапок, шуб тощо; 4) робота з металом – ковальство, слюсарство, покрівельне ремесло, лудіння та лиття; 5) палітурні роботи – переплетення книг, виготовлення зошитів, коробок, рамок тощо. По закінченню ремісничого училища вихованці могли отримати кваліфікацію майстра чи підмайстра, якщо успішно склали випускний іспит [14].

Крім безпритульних, ремісничу освіту в спеціальних закладах утримання могли отримати й діти з функціональними обмеженнями – зору, слуху, опорно-рухового апарату. Так, в Україні в кінці XIX століття було створено "Попечительство про сліпих, під Августійшим покровительством Її імператорської величності Марії Федорівни". Головною метою цієї філантропічної організації було "навчання сліпих доступним ремеслам і заняттям, щоб вони могли існувати без сторонньої допомоги і працювати по можливості самостійно" [17]. В училищах для сліпих викладалися Закон Божий, російська мова, історія, математика тощо. Але особлива увага приділялася навчанню ремеслам як основі майбутньої життєдіяльності дітей зі слабким чи відсутнім зором. Інструменти й витратні матеріали для занять учні отримували за кошт Попечительства. У 1881 році в Російській імперії було відкрито перший вищий заклад для сліпих, причому дівчаток – Петербурзький Маріїнський інститут для сліпих дівчат. Крім загальноосвітньої підготовки, дівчата навчалися там доступним ремеслам – плетінню, виготовленню шнурів, корзин, коробок тощо [17].

Друге училище для сліпих було відкрите в Києві в 1884 році – на 40 сліпих дітей. Усі діти забезпечувалися одягом, взуттям, а також матеріалами для навчання ремеслу – виготовлення щіток чи корзин. У 1887 році було створене Одеське училище для сліпих хлопчиків, у 1892 році – Харківське училище сліпих на 30 хлопчиків. Програма навчання ремеслу була приблизно такою самою, як і в інших навчальних закладах для таких груп дітей.

Таким чином, реміснича освіта як компонент загальноосвітньої й професійної підготовки дітей з соціально незахищених груп населення відіграла особливу роль у загальній системі ремісничої освіти країни. Концепція соціального захисту безпритульних покладалася в досліджуваний період на два взаємопов'язані положення. По-перше, система призріння соціально незахищених груп дітей реалізувала християнську доктрину милосердя, втілену в головних християнських чеснотах; по-друге, призріння таких дітей давало можливість зберігати соціальну рівновагу й уникати можливих соціальних конфліктів, оскільки перевищення допустимого рівня маргінальності було й залишається загрозою соціальному миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
2. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й.Г. Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джурицкий. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
3. Вовк Л.П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л.П. Вовк. – К., 1995. – 411 с.
4. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
5. Медвідь Л.А. Історія національної освіти й педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
7. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 206 с.
8. Нарядко А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – поч. XXст.): Дис. ... канд. іст. наук (07.00.01). – Запоріжжя, 2003. – 242 с.
9. Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем // Трудовая помощь. – № 9. – 1898. – С. 262-277.
10. Масловская З.Д. К реформе детских приютов // Трудовая помощь. – № 1. – 1899. – С. 6-9.
11. Заволжская Ю. О причинах неуспешности воспитания в детских приютах // Трудовая помощь. – № 4. – 1909. – С. 328-41.
12. Подоба Ф.Г. К вопросу об учреждениях для призрения и воспитания детей // Трудовая помощь. – № 10, 1898. – С. 270-291.
13. <http://www.bmstu.ru/~ClubFrance/birth.html>.
14. Ведомство детских приютов и его задачи. Краткий очерк, составленный по случаю открытия деятельности высочайше утвержденного комитета Главного попечительства детских приютов. – СПб., 1897. – 23 с.
15. Б.І. //Призрение и благотворительность в России. – № 2. – 1914. – С. 2-8.
16. Б.І. //Трудовая помощь. – № 5. – 1898. – С. 89.
17. http://www.vos.org.ru/text_ver/smi/dialog/d0605/d060509.htm.

Матеріал надійшов до редакції 30.06. 2008 р.

Ситняковская С.М. Ремесленное образование как фактор социальной защиты детей в XIX – начале XX вв.

В статье раскрыты место и роль ремесленного образования в социальной защите несовершеннолетних в Украине в XIX – начале XX в. Проанализированы особенности содержания, форм и методов обучения ремеслу в заведениях социальной защиты детей, определены возможности дальнейшей социализации детей, которые содержались в приютах и воспитательных домах.

Sitnyakovskaya S.M. Handicraft Education as a Factor of Social Protection of Children in the 19th – the beginning of the 20th XX centuries.

In the article the place and the role of handicraft education in social protection of teenagers in Ukraine in the 19th – the beginning of the 20th XX centuries are described. The peculiarities of content, forms and methods of teaching handicraft in hospices are analysed and the abilities of further socialization of teenagers from hospices and accommodation places are defined.